

ХОРАЗМДА ЖАДИД МАКТАБЛАРИНИНГ ТАШКИЛ ЭТИЛИШИ

Самандарова Сайёра, Урганч инновацион университети
доценти, филология фанлари номзоди

ORGANISATION OF JADID SCHOOLS IN KHOREZM

Samandarova Sayyora, Associate Professor of the Department of
Social and Humanities and Languages, Candidate of Philosophy,
Urganch Innovation University

<https://orcid.org/0009-0000-2632-5338>

e-mail:

sayyorasamandarova68@gmail.com

ОРГАНИЗАЦИЯ ДЖАДИДСКИХ ШКОЛ В ХОРЕЗМЕ

Самандарова Сайёра, доцент Ургенчского инновационного
университета, кандидат филологических наук

Аннотация: Ушбу мақолада Хоразмда жадид мактабларининг ташкил қилиниши, ташкилотчилар, уларнинг фаолияти таҳлил этилган. Бу борадаги ноаниқликларга тарихий фактлар асосида аниқлик киритилади.

Калим сўзлар: жадид, рус-тузем, мактаб, таълим, педагогика, Крым, Хива, Янги Урганч, дарслик, газета.

Abstract: This article analyses the organisation of Jadid schools in Khorezm, the organisers, their activities. Uncertainties in this direction will be clarified on the basis of historical facts.

Keywords: jadid, Russian language, school, education, pedagogy, Crimea, Khiva, New Urgench, textbook, newspaper.

Аннотация: В данной статье проанализированы организация джадидских школ в Хорезме, организаторы, их деятельность. Неопределенности в этом направлении будут уточняться на основе исторических фактов.

Ключевые слова: джадид, русский язык, школа, образование, педагогика, Крым, Хива, Новый Ургенч, учебник, газета.

КИРИШ. Инсоннинг камолотга етишишида оиладаги тарбиянинг, маҳалла, жамиятдаги муҳитнинг ва табиийки, мактабнинг роли каттадир. Шу боисдан ҳам миллатнинг маънан баркамоллигини, Ватаннинг тараққиётини мақсад қилган жамиятларда таълимга катта эътибор берилган ва бу жараёнда доимо янгиликлар татбиқ этилган.

1884 йилда Қримда таълим соҳасидаги янгилик сифатида бошланган жадид мактаблари ўз даврининг энг тараққийпарварлик намунаси тарзида туркий мусулмон халқлари орасида тезда амалиётга жорий қилинди. Жадид мактаблари, педагоглари ва ушбу мактаблар учун ёзилган

дарсликлар ҳам яратилди. Айнан Хоразмда ҳам жадид мактаблари 1898 йилда илк бора ташкил этилади ва бу жараён қадимий воҳадаги ўзгаришларни бошлаб беради. Мактабдан бошланган ислоҳот бутун жамиятни қамраб олади.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОД. Мавзуни ёритишда асосан Исмоил Гаспранининг асарлари, жадидшунос профессор Беғали Қосимов, Зайнобиддин Абдурашидов монографиялари, шунингдек “Таржимон” газетасининг 1883 йилдан то 1916 йилгача бўлган сонлари ёритилган библиографиядан фойдаланилди. Ушбу манбаларни бир-бирига

таққослаган ҳолда, қолаверса тарихий жараёнлардан келиб чиқиб ҳаққоний, холис хулосаларга келинди.

МУҲОКАМА. Жадид мактаби дея аталадиган ва ўша даврдаги туркий мусулмон халқлар ҳаётида тамаддун томон бошланган таълим тизимига Исмоил Гаспрали 1884 йилда асос солган эди. Бу ҳақда у “Раҳбари муаллимин ёки муаллимларга йўлдош” асарида “...1884 санаси Боқчасаройда бир мактабни усули жадидга қўймиш эдим, самараси умидимдан зиёда ўлди. Бир қоч (қанча) мактаблар усулимни қабул ила ислоҳ ўлдилар. Соир (кўп) вилоятлардан усул кўрмия (кўрмакка) келуб-кеданлар ўлуб, бу сояда ҳар тарафдан ики юздан мутажовуз (ортиқ) мактаблар усулими қабул этдилар. Ота-бобо кунлариндан қолмиш миллий мактабларни ислоҳ этмак усули жадид демакдир”, дея ёзганди [1].

Шу тариқа Кримдан бошланган янгича усулдаги таълим тизими тез орада туркий мусулмон халқлар орасида тарқалди. Таълимда ана шундай жараёнлар кетаётган вазиятда Кримдан бошланган янги усул мактаби Хоразмда ҳам юзага келди ва бу табиий эҳтиёж эди. Негаки, тараққиёт сари қўйиладиган дадил, дастлабки қадамлар таълимдан, мактабдан бошланишини бу даврга келиб илғор фикрли Хоразмлик тараққийпарварлар англаб етишганди.

Шу боис ҳам Хоразмда жадид мактаблари айнан ўша даврдаги ҳукмдор Ферузхон (1844-1910), валиахд Асфандиёр (1872-1918) ва бош вазир Исломуҳжа (1872-1913), сарой амалдори Мамат маҳрамларнинг ташаббуслари ва маблағлари асосида ташкил этила бошлаган.

Педагогика фанлари доктори Улуғбек Долимов 2008 йилда ёқлаган “Жадид мактаблари: уларда она тили ва адабиёти ўқитишнинг илмий-назарий ҳамда амалий асослари” мавзусидаги диссертацияси авторефератида” 1891 йилдаёқ улуғ мутафаккир Комил Хоразмий ташаббуси билан Урганчда биринчи усули жадид мактаби очилди. Ушбу мактаб халқ ўртасида катта эътибор қозонди, унда дастлаб 25 ўқувчи таълим олди. Диний илмлар билан бир қаторда жуғрофия, тарих, ҳисоб каби аниқ фанлар ҳамда рус тили ўқув предмети сифатида ўқитилди. Қозондан махсус ўқитувчи чақирилиб, дарс жадвали тузилди, ҳар

бир дарс 50 минут бўлиб, 10 минутлик танаффус жорий қилинди. Бу мактабни ҳатто Муҳаммад Раҳимхон Феруз келиб кўрди, ўгли Асфандиёрни шу мактабга ўқишга берди, мактабнинг керакли жиҳозлари, ўқув қуроллари учун давлат хазинасидан маблағ ажратди”[2].

Бизнингча, Улуғбек Долимов қайд этган сана 1891 йил эмас, 1898 йил эканлиги аниқ. Негаки “Таржимон” газетасининг 1891 йилдаги сонларида Исмоил Гаспрали Хоразмда жадид мактаблари ташкил этилгани ҳақида бирон хабар чоп этмаган. Негаки Исмоил Гаспрали нафақат Хоразм, балки Ўрта Осиё, туркий мусулмон халқлар яшайдиган ҳудудлардаги барча жараёнларни, хусусан таълим соҳасини, жадид мактабларининг ташкил этилиши, улардаги воқеликларга эътибор қаратиб борган.

Яъни, “Таржимон” газетасининг 1883 йилдан 1916 йилгача бўлган сонларида Хоразмга оид 158 та мақола нашр этилган ва шу давр оралиғида воҳада неки жараён бўлса ёритиб борилган. Чунки Хоразмдаги жадид мактаби ўқитувчиларидан Рамазон Сайдашев, Ғафур Усмонийлар Хивадан Кримга телеграф, почта орқали хабар, мақолаларни юбориб туришганди.

Агар профессор Улуғбек Долимов ёзганидек, Комил Хоразмий жадид мактабини 1891 йилда ташкил этганида, бунга ўз вақтида “Таржимон” нашри эътибор қаратарди ва Исмоил Гаспрали буни хушнудлик билан қўллаб-қувватларди.

Бизнингча, профессор Улуғбек Долимов таъкидлаган Янги Урганчдаги мактаб 1891 йилда эмас, 1898 йилда ташкил қилинган. Бунга асос сифатида “Таржимон” газетасида Исмоил Гаспрали бу воқеани ёритганини келтиришимиз мумкин.

Бу таълим соҳасидаги тарихий воқеа – Ферузхон ҳайрихоҳлиги, ижозати билан Оренбурглик икки педагогнинг Хоразмга келиб мактаб ташкил этишидир. Профессор Зайнобиддин Абдирашидовнинг тадқиқотида кўра, “1898 йили Хивада Оренбургли Муҳаммад Вафо ва мулло Абдурахмон афандилар томонидан усули савтия мактаби очилди. Лекин бир ой давом этган фаолиятдан кейин “таассубнинг зиёда ўлдиғини англайиб, Урганч шаҳрина кетдилар ва у ерда усули савтия мактаби кушод этдилар”. Яъни, “Таржимон” газетасининг 1898 йилдаги сонларига асосланган

ҳолда, пойтахт Хивада 1898 йилдаги биринчи жаҳид мактабига асос солинганини айтишимиз мумкин. Аммо маҳаллий аҳолининг янгиликка кўникиши қийин бўлади ва Янги Урганч шаҳрида икки педагог ўз фаолиятини йўлга қўйишади. Шу тарзда Хоразмда биринчи жаҳид мактаби 1898 йилда Хивада ташкил қилинган ва сўнгра Янги Урганчда ўз фаолиятини давом эттирган.

Иккинчи жаҳид мактаби эса, хоннинг тараккийпарвар амалдори Мамат маҳрам томонидан Дешонқалъадаги уйида 1905 йилда ташкил этилади. Ўша йили Мамат маҳрамдан сўнг бош вазир Исломуҳжа ҳам учинчи жаҳид мактабига асос солади. Хивада дастлаб ташкил этилган усули савтия таълим масканлари “Мактаби Маҳрамия” (Мамат Маҳрамнинг мактаби), “Мактаби жаҳид” (Исломуҳжанинг маблағига барпо этилган) дея номланган.

Хивадаги икки ва Янги Урганчдаги битта жаҳид мактаблари педагоглари билан юқори савиядаги билим беришлари, ўқитиш услуби, дарс жараёнлари аҳоли томонидан яхши кутиб олинади. Негаки, фарзандларини усули савтия асосида ўқитиш, бошқа мактабларга қараганда самарадорлигини кўрсатганди. Натижада аҳолида бўлган талаб боис 1907 йилда валиаҳд Асфандиёрнинг ўзи ҳам Хивадаги учинчи, Хоразмдаги тўртинчи жаҳид мактабини ташкил қилади.

1907 йил 30 мартда “Таржимон” газетаси Асфандиёрнинг “Хива валиаҳди усули савтия мактаби очдириш учун Барудий мадрасасини тамомлаган икки муаллимни чақиртирди, 25 февралда келдилар, келишлари билан мактабда дарс бошлаганлари ҳақидаги хабари”ни ҳам чоп қилган. Шу тариқа Қозон шаҳридаги Олимжон Барудий мадрасасини битирган икки нафар педагог Хивада 1907 йилдан ўз фаолиятини бошлайди.

НАТИЖА. Хукмдор Ферузхон жамиятдаги барча соҳаларга нисбатан талабчан, қолаверса ўзи хайрихоҳлик билан ижозат берган мактабларидаги жараённи кузатиб бораётганди. Шу боис уни жаҳид мактабларининг келажаги, ўқитувчиларнинг билим бериши, ўқувчиларнинг таълим олиши қизиқтирганидан имтиҳонга эътибор қаратади. “Натижада 1907 йилнинг 28 майида Асфандиёр ва Исломуҳжа, 31 май куни қозикалон, мударрис, охунлар иштирокидаги

имтиҳон ҳайъати ўқувчиларни синовдан ўтиришади. Яъни Хивадаги дастлабки иккала мактабнинг 113 нафар талабаси ҳайъатга имтиҳон топширади ва ҳайратланарлиси, ҳаммаси аъло баҳо олишади. Имтиҳон натижасидан руҳланган валиаҳд Асфандиёр, бош вазир Исломуҳжа ва Қозикалон Салимохунлар ўзаро маслаҳатлашиб Қозон шаҳридан ушбу мактаблар учун яна иккита ўқитувчи таклиф қилишга қарор қилишади. Шу билан бирга Хоразмда жаҳид мактабларини кўпайтириш, ўқув жиҳозлари, адабиётлари билан таъминлаш, улардаги таълим сифатини назорат қилиш учун Рамазон Муҳаммад Каримзодани мактаблар нозири қилиб тайинлашади. Яъни жаҳид педагоги Рамазон Каримзодага юкланган вазифа “Хива, Янги Урганч шаҳарларидан бошқа худудларда ҳам усули савтия масканларини ташкил этиш эди”[3].

Табиийки, Хоразмдаги таълим, умуман жаҳидчилик бўйича жараёнлар Исмоил Гаспрали учун қувончли эди. Негаки, бошқа худудларда тўсқинликларга учраган мактаблар, жаҳидлар фаолияти Хоразмда истиқболли ҳолатда шаклланаётганди. Шу туфайли у Қримдан бошланган жаҳид мактабларининг Хоразмда ташкил этилишини “Таржимон” газетасида доимо ёритиб, қўллаб-қувватлаб турган. 1908 йил 18 январида “Таржимон” газетасида “Хивада усули жаҳид мактаблари” номли мақола ёзган ва ундаги маълумотга кўра, “1898 йил декабрда Оренбургдан Муҳаммад Рифо Карвонбоши билан муаллим Абдурахмон афанди Хивага келди ва бир ой турди. Таассуб куччилигидан Урганчга кетди ва усули савтия мактаби очиб, 1 йил бола ўқитди, вафот этди. Кейинроқ Муҳаммад Маҳрам очган мактаб халқ тарафидан яхши қабул қилинди ва халқ 1907 йили валиаҳдга мурожаат қилди. Яна Муҳаммад Рифо Карвонбоши воситасида Қозондан икки муаллим келтирди, мактаби маҳрабий ва мактаби жаҳидга муаллим қилиб тайинланди, бу мактабларга нозир тайинланди, май ойида имтиҳонлар бўлди. Валиаҳд буларни кўриб Қозондан бир муаллим чақириб яна бир мактаб очди, келаётган май ойида рушдия мактаби очилади. Унинг соҳиби вазирлардан Исломуҳжа, муаллими Аҳмад Нуриддин” (“Таржимон”, “Валиаҳднинг маорифпарварлиги тарихга битилади”).

Шу каби Исмоил Гаспдали 1908 йилнинг 4 апрелида яна “Таржимон” газетасида мақола чоп қилган ва унга кўра, “Ўтган йил Хива хони Қозондан икки муаллим чақириб 2 усули жади́д мактаблари очган, муаллимлар Юсуф ва Хусайн афанди, 4-5 ой ўтгач имтиҳонлар бўлди, Хусайн афандининг мактаби яхши натижалар кўрсата олмади, уни ишдан бўшатди, янгидан Қозондан 3 муаллим чақирилди, улар ишга жиддий киришдилар”.

Шу тарзда Исмоил Гаспдали Хоразмда жади́длар кўпаяётгани, уларни бевосита ҳукмдор, валиаҳд ва Ислохўжа сингари тараққийпарварлар кўллаб-қувватлаётганини эътироф этган ҳолда, “Таржимон” газетасининг 1909 йилги №40 сониди “Мактабларнинг очилиши, кўпайиши лозим. Боқчасаройдан олинган дарс китоблари, Қозондан чақирилган муаллимлар Хивага энди тўғри келмайди, ярашмайди. Энди Хиванинг ўзидан муаллимлар етиштирмақ керак ва Хивада чоп этиладиган алифболарни яратмақ керак. Бунда ҳам ҳеч бир кимса зарар кўрмайди”, дея стратегик вазифани кўяди.

Ана шу маълумотлардан маълум бўладики, Хоразмда жади́д мактаблари очил 1898 йилдан бошланган ва ХХ аср бошларига келиб нафақат Хива ва Янги Урганч, балки Гурлан, Қўнғирот, Хўжайли, Тўрткўл шаҳарларида ҳам янги усулдаги жади́д мактаблари ташкил қилинган ва унинг битирувчилари орасидан вақт ўтиб Хоразмдаги сиёсий жараёнларда фаол катнашган Бекжон Раҳмон, Низомиддиноҳун, Иноятоҳун, Жуманиёз Оллақулиев, Иброҳим Оллақулиев, Курбон Берекин, Карим Болтаев, Раҳмат Маждий, Марям Султонмуродова сингари ХХ аср бошларидан то 1937 йилларгача фаол бўлган кўплаб намояндалар етишиб чиқди.

Вақт ўтиб Хива, Янги Урганчдан бошқа ҳудудларда ҳам жади́д мактаблари ташкил этила бошланди. Хусусан, 1910-1911 ўқув йилида Гурланда Хивадаги машҳур маърифатпарвар Хусаин Қўшаевнинг ёрдами билан илк жади́д мактаби ташкил қилинади. Ушбу мактабнинг битирувчилари орасида кейинчалик Германияда ўқиб қайтган Олимжон Қодирий ҳам бўлганди. 1915 йилда эса Гурланлик Саид Махсумбойнинг уйида татар ўқитувчиси Хорис Арслонов ҳам ҳудуддаги иккинчи жади́д

мактабини очди. Кейинчалик, Хорис Арслоновнинг янги усул-жади́д мактаби гурланлик Эриммат Латипов, Ўрозмат Заргаровларнинг уйига кўчирилади. Яъни шу тарзда Гурланда жади́д мактаблари сони аҳолининг талаби боис кўпая бошлаганди. Шу сингари Хонқа ҳокими Муҳаммад Аминаддиновнинг ҳомийлиги билан ҳам 1911 йилда жади́д мактаби ташкил этилганди.

Тарихдан маълумки, 1913 йил августда бош вазир Ислохўжага суиқасд қилинади ва ислохотчи вафот этади. Шу муносабат билан Исмоил Гаспдали бош вазирнинг сурати билан бирга у ҳақда катта мақола чоп этади. Мақолада Гаспдали “Ислохўжа хонликда замонга кўра илм ва маърифат тарқатишни ҳар нарсадан устун кўриб, Хивага русча ва татарча муаллимлар олиб келган ва бир қанча усули жади́да мактаблари очдирган эди. Ўз маблағи ҳисобидан бир мактаб қурдирди”[4], дея ислохотчининг ўзи билан хайрихоҳ бўлганини таъкидлаб ўтганди.

Гарчи бош вазир Ислохўжа вафот этгани билан, унинг тараққийпарварлик ғоялари Хоразмда унинг жади́д издошлари томонидан давом эттирилаверади. Хусусан, таълим соҳасида ҳам жади́длар яна кўплаб жади́д мактабларини ташкил этиш, дарслик, кўлланмалар билан таъминлаш бўйича сайъи ҳаракатларини давом эттираверишади.

ХУЛОСА. Шу тариқа 1898 йилда Хивада биринчи жади́д мактабига асос солинган бўлса, вақт ўтиб ҳукмдор, амалдорлар ва бошқа соҳадаги тараққийпарварларнинг кўллаб-қувватлаши билан мактаблар сони кўпая бошлади. Қисқа вақт ичида Хива, Янги Урганч шаҳарларидан ташқари бошқа бекликларда ҳам жади́д мактаблари сони ташкил этилади. Агарки 15 йиллик даврни, яъни жади́д мактабларининг ташкил этилиш, шаклланиш даврини оладиган бўлсак, бу вақт оралиғида 25 та жади́д мактаби фаолият олиб борганини кўриш мумкин. Яъни, рус-тузем, эски мактабларнинг рақобатига бардош берган, улардан таълим сифати юксалган ва кенг оммани жалб қилган ҳолда жади́д мактаблари жамиятда ўз ўрнини топди. Вақт ўтиб унинг Бекжон Раҳмон сингари ўқувчилари Истанбул, Олимжон Қодирий, Марям Султонмуродова сингари битирувчилари эса Германияда, яна кўплари Москва, Қозон, Тошкент шаҳарларида таҳсил олиш даражасига

эришдилар. Табиийки, бу кўрсаткичлар, ушбу ва шу сингари жаид мактаблари ўқувчиларининг кейинги даврда республикага таниқли олим, ижодкор, раҳбар кадрлар бўлиб етишгани, мактаб ташкилотчиларининг орзулари амалга ошганини кўрсатади.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. И.Гаспдали. Раҳбари муаллимин ёки муаллимларга йўлдош. Симферополь, 1898 йил, 4-бет.
2. У.Долимов. Жаид мактаблари: уларда она тили ва адабиёти ўқитишнинг илмий-назарий ҳамда амалий асослари. Тошкент, 2008 йил. Автореферат, 24-бет.
3. Сайёра Самандар, Умид Бекмуҳаммад. Хоразм жаидчилиги, ислохотлар, таълим ва адабиёт. Milleniumus print нашриёти. Урганч, 2024 йил, 36-бет.
4. И.Гаспдали. // Таржимон газетаси. Марҳум Саййид Исломуҳжа мақоласи. 1913 йил №187.
5. Сайёра Самандар, Умид Бекмуҳаммад. Хоразм жаид намояндалари: ҳаёти, фаолияти ва адабий мероси. Milleniumus print нашриёти. Урганч, 2024 йил, 48-бет.
6. Умид Бекмуҳаммад, Сайёра Самандар. Бобоохун Салимов – жаид, давлат арбоби ва шоир. Milleniumus print нашриёти, Урганч, 2024 йил, 98-бет.
7. Умид Бекмуҳаммад. Хоразм жаидчилик ҳаракати энциклопедияси. Milleniumus print нашриёти. Урганч, 2024 йил, 180-бет.
8. Умид Бекмуҳаммад, Сайёра Самандар. Хоразм жаидларининг мустамлакачилик даврларида катагон қилиниши. Milleniumus print нашриёти. Урганч, 2025 йил, 120-бет.

